Krzysztof Poros

Koło Naukowe MSG

KRAJE SOCJALISTYCZNE W OBLICZU PUŁAPKI ZADŁUŻENIA

1. Wstęp

Zadłużenie krajów socjalistycznych urosło już do rangi problemu strategicznego. Wielkość długów, w obliczu których stoją gospodarki tych państw, a konkretniej – trudności w spłacie tych długów, są poważnym hamulcem integracji gospodarki światowej i rozwoju handlu zagranicznego. Ekspansja działalności kredytowej kapitalistycznych centrów finansowych w latach 70-tych podążała w ślad za wzrostem obrotów handlowych między Wschodem a Zachodem w warunkach ówczesnej odwilży politycznej. Celem niniejszego opracowania jest wskazanie na przyczyny, uwarunkowania i przebieg zadłużenia się krajów socjalistycznych na Zachodzie w ubiegłej dekadzie,ze szczególnym uwzględnieniem Polski, jako kraju, który najdotkliwiej odczuł skutki pułapki zadłużeniowej.

Pułapka zadłużeniowa[1] jest to stan gospodarki, w którym:

1. wysokość zadłużenia i jego warunki są tego rodzaju, że aby nie dopuścić do poważnego spadku produkcji gospodarka nadal musi zaciągać kredyty,
2. dalszy wzrost zadłużenia może prowadzić do odłożenia w czasie grożącego spadku produkcji, nasilając jednak jego potencjalne, negatywne skutki,
3. zahamowanie wzrostu produkcji lub jej spadek może spowodować zmniejszenie potencjału eksportowego, co prowadzi do większego zadłużenia bądź do jeszcze większego spadku produkcji,
4. spadek produkcji i dochodu narodowego prowadzić może do niepokojów społecznych.

---

[1] Szerzej na temat koncepcji pułapki zadłużeniowej patrz J. Pajestka, Stosunki ekonomiczne Wschód – Zachód w kontekście polityki ekonomicznej globalnej – referat na konferencję naukową w Wiedniu, wrzesień, 1983 r.

Zajmiemy się najpierw mechanizmem wchodzenia w pułapkę zadłużeniową krajów socjalistycznych. Zjawisko to przedstawione będzie syntetycznie, natomiast w przypadku Polski – z uwypukleniem konkretnych czynników ekonomicznych, na tle warunków społeczno-politycznych.

2. Przepływy kredytowe między krajami kapitalistycznymi a krajami socjalistycznymi w latach 70-tych

2.1. Przyczyny kredytowania obrotów handlowych Wschód-Zachód

Począwszy od drugiej połowy lat 60-tych handel Wschód-Zachód wykazywał tendencje do stałego i znacznego wzrostu. Było to możliwe zarówno dzięki sprzyjającej atmosferze odprężenia w stosunkach politycznych, jak i dobrej sytuacji w gospodarce światowej, korzystnych dla częściowego znoszenia restrykcji eksportowych krajów kapitalistycznych (w stosunku do krajów socjalistycznych). Z drugiej strony – kraje RWPG zdecydowały się w większym stopniu otworzyć swoje gospodarki na Zachód.

Za strumieniem towarów powinien podążyć strumień pieniądza. Tak też się stało, lecz przepływ nastąpił nie w tym kierunku, w jakim należałoby się spodziewać. Krajów socjalistycznych nie stać było na pełne opłacenie swojego importu. Musiały zatem zaciągać kredyty, najpierw handlowe a wkrótce i finansowe, na pokrycie zwiększających się deficytów w bilansach płatniczych. Pojawia się pytanie, dlaczego jedna strona tak chętnie tych kredytów udzielała, a druga – tak chętnie z nich korzystała.

Niektóre istniejące analizy problemu są dość jednostronne w tym względzie, wskazując na kredyty udzielane przez kraje kapitalistyczne jako na celową politykę uzależniania (ekonomicznego i politycznego) dłużników[2]. Inni natomiast wskazują na błędy w polityce gospodarczej poszczególnych krajów socjalistycznych. W rzeczywistości czynniki sprzyjające wzrostowi wymiany handlowej i udzielaniu kredytów wystąpiły po obu stronach.

1. Próby decentralizacji gospodarek, podjęte w drugiej połowie lat 60-tych, a zmierzające do zwiększenia efektywności procesów produkcji i podziału, nie przyniosły spodziewanych skutków. Właściwie tylko na Węgrzech reforma została przeprowadzona bardziej konsekwentnie. W celu intensyfikacji rozwoju gospodarczego rządy krajów socjalistycznych zdecydowały się skorzystać wtedy także i z zewnętrznego czynnika wzrostu – importu z krajów kapitalistycznych nowoczesnego parku maszynowego, zakupu licencji i „know-how".

2. Kryzys naftowy w 1973 roku pociągnął za sobą kilkakrotny wzrost cen ropy oraz wtórnie – znaczny wzrost cen innych surowców i produktów żywnościowych. Pogłębiło to gwałtownie deficyty w bilansach płatniczych krajów socjalistycznych. Nastąpił wartościowy wzrost importu, który musiał być pokryty dodatkowymi kredytami.

3. Kryzys naftowy pogłębił procesy inflacyjne w krajach kapitalistycznych. Rozpoczął się okres recesji gospodarczej, charakteryzujący się stagflacją i nasileniem

---

[2] Np. J. Pajestka, op. cit...

tendencji protekcjonistycznych. W ten sposób został utrudniony lub wręcz zablokowany dostęp towarów z krajów socjalistycznych na rynki krajów kapitalistycznych. Tak więc spłata zaciągniętych kredytów przy pomocy rozwiniętej na ich bazie produkcji eksportowej okazała się utrudniona.

4. Kraje socjalistyczne były dla banków zachodnich wiarygodnymi kredytobiorcami, gdyż stopień ich dotychczasowego zadłużenia był niewielki. Poza tym popularna były tzw. „teoria parasola"[3], według której ewentualne trudności płatnicze jednego z krajów RWPG rozwiązywane byłoby przy pomocy innych krajów socjalistycznych. Teoria ta pozostała rzeczywiście tylko teorią. Kraje socjalistyczne nigdy formalnie nie ustalały żadnej wspólnej polityki zaciągania kredytów. Tym bardziej nie było mowy o ewentualnej współodpowiedzialności.

5. Producenci zachodni w obliczu kurczącego się popytu na własnych rynkach usilnie forsowali eksport, w tym eksport na rynki socjalistyczne. Pomagało w tym państwo, chętnie udzielając gwarancji na kredyty zaciągane w bankach komercyjnych.

6. W wyniku napływu strumienia petrodolarów z krajów arabskich rozrósł się bardzo rynek eurodolarowy[4]. Banki stanęły w obliczu dylematu – z jednej strony bardzo duża podaż pieniądza, z drugiej – znikomy popyt na niego. Kredytowały więc eksport, uskuteczniając w ten sposób recycling petrodolarów w stronę krajów rozwijających się i krajów socjalistycznych.

Po przedstawieniu wyżej wymienionych czynników nasuwa się wniosek, że do wysokiego zadłużenia krajów socjalistycznych przyczyniła się przede wszystkim niekorzystna sytuacja w gospodarce światowej w dekadzie lat 70-tych. Głęboka recesja ułatwiła krajom socjalistycznym dostęp do towarów i kredytów, jednocześnie uniemożliwiając spłatę zaciągniętych długów.

Czynnikiem sprzyjającym przepływom kredytowym między krajami kapitalistycznymi a krajami socjalistycznymi były także nadwyżki dolarowe na rynku eurowalutowym. Dzięki tym nadwyżkom, wynikłym głównie z napływu petrodolarów, dostęp do kredytów na rynku eurowalutowym stał się łatwiejszy. Niewątpliwie do wysokiego wzrostu zadłużenia krajów socjalistycznych przyczyniły się także czynniki o charakterze wewnętrznym, a głównie błędy w polityce ekonomicznej. Wpływ tych czynników na generowanie zadłużenia zostanie omówiony na przykładzie Polski w dalszej części pracy.

2.2. Kumulacja i charakter zadłużenia krajów socjalistycznych

Pomimo wagi problemu, dane dotyczące wielkości zadłużenia krajów socjalistycznych są niepełne i często sprzeczne[5]. Kraje te niechętnie publikują informacje

3) Por. East-West Relations and the Future of Eastern Europe, edited by M. Bornstein, Z. Gitelman, W. Zimmerman, Londyn 1981., s. 40-41

4) Rola rynku eurowalutowego w recyclingu petrodolarów i rozmiary zadłużenia krajów socjalistycznych na tym rynku, patrz Developing Country Debt ed by L. G. Franco, J. M. Seiber, Pergamon Press USA, Nowy Jork 1979 r., s. 42-52.

5) Por. wywody na ten temat M. Bornstein, op. cit..., s. 36-37.

Tabela 1

Zadłużenie netto krajów socjalistycznych w l. 70-tych (mld. dol.)

Kraj	1970	1974	1975	1976	1977
Bułgaria	0,7	1,2	1,8	2,3	2,7
Czechosłowacja	0,3	1,1	1,5	2,1	2,7
N.R.D.	1,0	2,8	3,8	6,0	5,9
Węgry	0,6	1,5	2,1	2,8	3,4
Polska	0,8	3,9	6,9	10,2	13,0
Rumunia	1,2	2,6	3,0	3,3	4,0
Z.S.R.R.	1,9	5,0	10,0	14,0	16,0
Banki RWPG	0	0,1	0,5	1,1	1,7
Ogółem	6,5	18,2	29,6	40,8	49,4

Źródło: East-West Relations and the Future of Eastern Europe ed by M. Bornstein, Z. Gitelman, W. Zimmerman, Londyn 1981 r., s. 37.

związane z tym tematem, natomiast raporty rządów zachodnich i międzynarodowych organizacji finansowych są niekompletne. Oprócz tego kwestię komplikuje wiele innych czynników, z których wymieńmy dla przykładu dwa.

– zadłużenie banków RWPG (MBWG i MBI) często liczone jest podwójnie, także jako dług ZSRR,

– specjalny status NRD w jej stosunkach z RFN sprawia, że trudno jest ocenić zadłużenie zagraniczne tego kraju. Zarówno pasywa banków zachodnioniemieckich w NRD, jak i depozyty NRD w bankach RFN uważane są za pozycje krajowe tych ostatnich. Spoglądając na poniższe dane należy te zastrzeżenia mieć na uwadze.

Jeśli chodzi o źródła kredytowania[6], można wyróżnić cztery podstawowe ich rodzaje:

1. kredyty rządowe, obejmujące zarówno kredyty udzielane przez instancje rządowe jak i kredyty prywatne gwarantowane przez rządy. W 1977 r. wynosiły one ogółem 22,3 mld. dolarów. Zgodnie z porozumieniem krajów OECD termin płatności tych kredytów nie powinien przekraczać 8,5 roku, natomiast stopa procentowa powinna wynosić co najmniej 7,25% dla kredytów 2-5 letnich oraz 7,25% dla kredytów o dłuższym terminie spłaty. Stopa procentowa jest stała, a terminy płatności dłuższe niż przyjęte na rynku eurowalutowym;
2. kredyty dostawcze, udzielane przez eksportera na podstawie dokumentów transakcyjnych. Zobowiązanie ściągnięcia należności przechodzi na bank, który oferuje

[6] Wyczerpująco na temat źródeł finansowania zadłużenia krajów socjalistycznych pisze E. Skrzeszewska-Paczek w „Zadłużenie zagraniczne wybranych grup krajów i źródła jego finansowania". Prace Zakładu Finansów Zagranicznych, Instytut Finansów, Warszawa 1981 r.

eksporterowi niską stopę procentową. Eksporter odbija sobie z kolei tę stratę na cenie towaru. Kredyty dostawcze są drogim rodzajem kredytu i kraje socjalistyczne korzystały z nich tylko wtedy, gdy nie było innej możliwości finansowania. W największym stopniu korzystała z tych kredytów Polska;

3. kredyty handlowe, udzielane przez banki handlowe – obowiązuje płynna stopa procentowa. Były najpowszechniejszym źródłem finansowania zadłużenia, szczególnie przez kraje o największych deficytach płatniczych, takie jak Polska, Węgry czy Bułgaria;
4. międzynarodowe organizacje finansowe oraz międzynarodowy rynek papierów wartościowych – źródła finansowania o niewielkim znaczeniu. Z funduszu MFW i Banku Światowego korzystała tylko Rumunia[7], jako jedyny obok Jugosławii członek tych instytucji w latach 70-tych.

Kredyty były udzielane krajom socjalistycznym na dogodniejszych warunkach niż kredyty udzielane krajom rozwijającym się[8]. Niższe były stopy procentowe i dłuższe terminy płatności. Co prawda na przełomie lat 70-tych i 80-tych warunki bardzo się pogorszyły, ale była to naturalna reakcja kół finansowych na zmniejszanie się wiarygodności wierzycieli.

Omawiając źródła kredytowania obrotów handlowych Wschód – Zachód należy nadmienić, że struktura udzielonych krajom socjalistycznym kredytów wpłynęła negatywnie na ich sytuację płatniczą. Wzrastający z biegiem lat udział kredytów handlowych w ogólnej sumie udzielonych kredytów pogarszał warunki obsługi długu. Przy kredytach handlowych obowiązuje stosunkowo wysoka stopa procentowa, poza tym – jest ona płynna. Każdy więc wzrost stopy procentowej powoduje wzrost wartości zadłużenia.

3. Proces zadłużania się Polski w latach 70-tych

3.1. Czynniki wewnętrzne generujące wzrost zadłużenia

Duże zakupy kredytowe, o skali nie notowanej dotąd w powojennej historii kraju, były ważnym elementem nowej strategii wzrostu gospodarczego, zapoczątkowanej na początku lat 70-tych[9]. Chodziło o stworzenie nowoczesnej, otwartej gospodarki mającej sprostać wzrastającym potrzebom społeczeństwa. Zachodnie kredyty miały przyśpieszyć wzrost ekonomiczny i tak też się stało – w pierwszej połowie dekady tempo przyrostu dochodu narodowego plasowało Polskę w czołówce światowej. Ta hossa trwała jednak bardzo krótko.

Kreacja eksportowo zorientowanego potencjału produkcyjnego przy pomocy kredytów była formalnie zabezpieczona przez tak zwany system samospłaty. Zakładał

---

7) W latach 1973-1978 Rumunia uzyskała z MFW następujące sumy kredytów:48, 48, 88, 238, 270, 256 mln SDR – dane International Financial Statistics Yearbook: IMF, 1979 r.

8) Por.: E. Skrzeszewska-Paczek, op. cit..., s. 49 i 89.

9) Por.: S. Jędrychowski, Zadłużenie Polski w krajach kapitalistycznych, KiW, Warszawa 1982 r.

on, że znaczna część nowej produkcji skierowana zostanie na eksport, a otrzymane uzyski w twardej walucie zostaną przeznaczone na spłatę kredytów. Sama koncepcja były słuszna, pod warunkiem jednak ścisłego kontrolowania inwestorów. Niestety znaczna część przedsiębiorstw (co najmniej 50%), która korzystała z kredytów na zasadach samospłaty, została zwolniona przez rząd od obowiązku spłat. W dodatku część wysokiej jakości towarów zamiast na eksport, kierowana była na rynek krajowy w celu zaspokojenia pobudzonego popytu społeczeństwa.

Oprócz błędów w polityce gospodarczej władz, duże znaczenie miał także fakt, że system planowania i zarządzania gospodarką nie stwarzał warunków dla uzyskiwania racjonalnych efektów. Inwestycje finansowane z kredytów zagranicznych mogły być realizowane poza zatwierdzonym planem. W ten sposób nacisk na inwestycje generował zaciąganie nowych pożyczek. Poza tym dały o sobie znać grupy nacisku w ramach ekipy rządzącej. Ich skłonność do nadmiernej ekspansji inwestycyjnej na bazie pożyczek podważała koordynującą i integrującą rolę planu centralnego. Skutki błędów gospodarczych najlepiej odzwierciedlają liczby, dotyczące wielkości zadłużenia kraju:

Tabela 2

Zadłużenie netto Polski w latach 70-tych (mln. dol.)

rok:	1971	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
wielkość długu:	1189	2625	5224	8388	12149	14927	18432	22262	24720

Źródło: Jędrychowski S., Zadłużenie Polski w krajach kapitalistycznych, KiW, Warszawa 1982 r.

Obecnie wielkość zadłużenia Polski wynosi 27 mld. dolarów i będzie się zwiększać przez najbliższe lata. Naszymi największymi kredytorami są USA i RFN.

Tabela 3

Struktura długu wg kredytodawców
(w % od wielkości długu)

Kraj	%
R.F.N.	22,1
U.S.A.	17,3
Francja	14,0
Wielka Brytania	10,0
Austria	9,1
Włochy	6,4

Źródło: Sulimiewski B., Problemy zadłużenia naszego kraju, Rynki Zagraniczne nr 106, 1983 r.

3.2. Mechanizm ekonomiczny wchodzenia w pułapkę zadłużeniową

Możemy wyróżnić trzy podstawowe czynniki generujące wzrost zadłużenia[10]:

1. UJEMNY BILANS HANDLOWY, wynikający z nadwyżki importu nad eksportem, która to nadwyżka musi być wyrównana kredytami. Kredyty te są zaciągane na konkretne zakupy, takie jak kompletne obiekty przemysłowe, maszyny, licencje, zboża itd. Ważną rolę odgrywają także kredyty finansowe, nie związane z zakupem towarów, lecz przeznaczone na pokrycie negatywnego bilansu handlowego. Czynnik ten przyczyniał się do wzrostu zadłużenia od roku 1972, kiedy wartość importu przekroczyła wartość eksportu.
2. ROSNĄCE ODSETKI OD KREDYTÓW, jeżeli nie są one wyrównane przez pozytywny bilans płatności niehandlowych (usługi, transfery). W okresie 1971-1974 wartość odsetek były niższa od wartości dodatniego bilansu płatności niehandlowych, dlatego czynnik ten nie przyczyniał się do wzrostu zadłużenia. W 1975 roku sytuacja uległa zmianie – na spłatę odsetek od kredytów trzeba było zaciągać nowe kredyty. Wpływ tego czynnika jest tym większy im większe jest zadłużenie.
3. UJEMNY BILANS KAPITAŁOWY. Niekiedy sami udzielaliśmy kredytów, w imię promocji naszego eksportu, szczególnie przy sprzedaży kompletnych obiektów przemysłowych krajom Trzeciego Świata. Gdy kredytów tych nie pokrywano z dodatniego bilansu handlowego czy z dodatniego bilansu płatności niehandlowych, trzeba je było pokryć z dodatkowych kredytów. Czynnik ten wywierał zdecydowanie najmniejszą rolę we wzroście naszego zadłużenia.

Czynniki te w różnych latach w różnym stopniu wpływały na wzrost zadłużenia. Z biegiem lat coraz większym ciężarem stawały się lawinowo rosnące odsetki. Do dzisiaj na ich spłatę musimy zaciągać znaczne kredyty. Ujemny bilans handlowy stracił natomiast na znaczeniu jako czynnik wzrostu zadłużenia.

Patrząc na statystyki można zadać pytanie kiedy przekroczyliśmy granicę bezpiecznego dla gospodarki zadłużenia. Z analizy odpowiednich danych wynika, że nastąpiło to w roku 1975, w którym zostały przekroczone dwa wskaźniki uważane w międzynarodowych stosunkach finansowych za bezpieczny poziom zadłużenia, mianowicie:

1. RELACJA ZADŁUŻENIA DO EKSPORTU – stosunek wielkości długu do wartości eksportu rocznego, pokazujący ile lat trwałaby spłata długu, gdyby eksport kształtował się stale na jednakowym poziomie i gdyby dochody z niego w całości były przeznaczane na spłatę zadłużenia. Sytuacja jest alarmująca, gdy wartość zadłużenia przewyższa wartość rocznego eksportu. Dla Polski wskaźnik ten przekroczył 1 w 1975 roku.
2. WSKAŹNIK OBSŁUGI ZADŁUŻENIA – stosunek rocznych spłat długu do wartości rocznego eksportu. Ten wskaźnik dokładniej oddaje sytuację dłużnika. Powinien on uważać, aby wielkość tego wskaźnika nie przekroczyła 25%. W 1975 roku wskaźnik ten dla Polski wyniósł 26%.

Spróbujmy teraz przedstawić chronologicznie wchodzenie Polski w pułapkę zadłużeniową:

1975 – przekroczenie bezpiecznego dla gospodarki poziomu zadłużenia.

---

[10] Por.: S. Jędrychowski, op. cit...

1976 – 1979 – aby nie dopuścić do poważnego spadku produkcji Polska nadal musiała zaciągać kredyty. Dalszy wzrost zadłużenia prowadził do odłożenia w czasie grożącego spadku produkcji, nasilając jego potencjalne, negatywne skutki.

1979 – 1983 – zahamowanie wzrostu produkcji a następnie jej spadek spowodowały zmniejszenie potencjału eksportowego, co prowadziło do dalszego zwiększenia zadłużenia i jeszcze silniejszego spadku produkcji.

1980 – spadek produkcji i dochodu narodowego, na skutek błędów w polityce ekonomicznej, doprowadził do niepokojów społecznych.

Jak widać zestawienie to odpowiada dokładnie modelowi pułapki zadłużeniowej przedstawionemu na wstępie pracy.

4. Wnioski

Znaczny wzrost zadłużenia krajów socjalistycznych w ubiegłej dekadzie był uwarunkowany szeregiem czynników natury zarówno zewnętrznej, (recesja w gospodarce światowej) jak i wewnętrznej (błędna polityka gospodarcza). Trudno jest ocenić, które z nich odegrały ważniejszą rolę. Wydaje się, że w przypadku Polski decydujące znaczenie miała wewnętrzna polityka ekonomiczna, szczególnie w drugiej połowie lat 70-tych. Większość krajów socjalistycznych, dostrzegając niebezpieczeństwo sytuacji, podjęło wtedy kroki w kierunku uniezależnienia się od kredytów zachodnich, Polska natomiast kontynuowała błędną politykę, mimo wyraźnych oznak zbliżającego się kryzysu.

Trzeba pamiętać, że zadłużenie krajów socjalistycznych jest tylko częścią zadłużenia ogólnoświatowego. Szereg krajów rozwijających się również doświadczyło skutków pułapki zadłużeniowej i to w stopniu o wiele większym niż kraje socjalistyczne. Sam proces zadłużania się miał zresztą podobny charakter w obu tych grupach krajów.

Należy podkreślić, że tematem pracy był wyłącznie mechanizm wchodzenia w pułapkę zadłużeniową, natomiast problemem na dziś jest spłata zaciągniętych kredytów. Wszystko wskazuje na to, że proces pozbywania się ciężaru zadłużenia będzie bardzo długotrwały, zarówno z powodu ciężkiej sytuacji gospodarczej dłużników, jak i twardego stanowiska wierzycieli.

Literatura

East – West Relations and the Future of Eastern Europe edited by M. Bornstein, Z. Gitelman, W. Zimmerman, Londyn 1981.

International Statistic Yearbook: IMF, 1979.

Jędrychowski S.: Zadłużenie Polski w krajach kapitalistycznych, KiW, Warszawa 1982.

Pajestka J.: Stosunki ekonomiczne Wschód – Zachód w kontekście polityki ekonomicznej globalnej. Referat na konferencję naukową w Wiedniu, 11 XI 1983.

Skrzeszewska-Paczek E.: Zadłużenie zagraniczne wybranych grup krajów i źródła ich finansowania. Prace Zakładu Finansów Zagranicznych, Instytut Finansów, Warszawa 1981

Sulimiewski B.: Problemy zadłużenia naszego kraju – Rynki Zagraniczne, nr 106, 1983.